

John Stuart Mill, Εξισωτικός Φιλελευθερισμός και Προσωπική Αυτονομία*

Ευαγγελία Αικατερίνη Γλαντζή

*Abstract_ Evangelia Aikaterini Glantz | John Stuart Mill,
Egalitarian Liberalism and Personal Autonomy*

The origins of the notion of personal autonomy are to be found in John Stuart Mill's liberalism (Ashley 2012, 3). It was in the seventies (1970's) when the first theories of personal autonomy appeared by philosophers like Harry Frankfurt and Gerald Dworkin (Taylor 2005, 1), signifying a new era for both our conception of personal autonomy and liberalism. By focusing on *On Liberty* (1859) and *The Subjection of Women* (1869), the aim of this paper is double. First, to reconstruct Mill's theory of personal autonomy according to the standards of the contemporary discussion, including the feminist approaches. I will argue that Mill's theory of personal autonomy is a weak substantive. Second, by drawing upon the branch of egalitarian liberal feminism which interprets freedom as personal autonomy (Baehr 2021) I will try to offer a new reading of Mill's liberalism which classifies him in the egalitarian liberalism that constructs freedom as personal autonomy. In closing, I will argue that Mill's concern for both individuals' autonomy in general and women's autonomy as an oppressed group in particular paves the way for more inclusive autonomic liberal approaches.

* Μία πρώτη εκδοχή του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκε στο workshop με τίτλο: «Πτυχές της Ηθικής και της Πολιτικής Φιλοσοφίας του John Stuart Mill» (22/5/2024, Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και Εργαστήριο Φιλοσοφικής Έρευνας και Μετάφρασης του Κέντρου Ερευνών και Μελετών (ΚΕΜΕ ΠΚ) για τις Ανθρωπιστικές, τις Κοινωνικές & τις Επιστήμες της Αγωγής του Πανεπιστημίου Κρήτης). Επίσης, η ανασυγκρότηση της μιλλιανής θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας και το πώς ανταποκρίνεται στο πρόβλημα της εσωτερικευμένης καταπίεσης του φύλου παρουσιάστηκαν σε μία πρώτη εκδοχή τους, ως μέρος ανακοίνωσης, στο 25ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας (Ρώμη, 2024). Ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή, τον Ιωάννη Μηχανετζή και τους συμμετέχοντες στα ανωτέρω workshop και συνέδριο, για τα εποικοδομητικά σχόλιά τους σε πρώιμες εκδοχές, όσων αναπτύσσονται εδώ. Σε όλο το κείμενο, όπου δεν αναφέρεται διαφορετικά, οι μεταφράσεις των χωρίων που παρατίθενται είναι δικές μου.

Εισαγωγή

Η ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ αποτελεί μία έννοια με πλούσια φιλοσοφική ιστορία.¹ Όταν αναφέρεται στα άτομα, η ηθική και η προσωπική αυτονομία αποτελούν δύο διακριτά αλλά εξίσου σημαντικά είδη αυτονομίας. Η ηθική αυτονομία δηλώνει την ηθική αυτο-νομοθέτηση κι έχει ως σημείο αναφοράς τον I. Kant (Meyers 1989, 13· Ashley 2012, 3).² Ωστόσο, σε αυτό το άρθρο δεν θα μας απασχολήσει η καντιανή αντίληψη περί αυτονομίας.

Ο John Stuart Mill ανέπτυξε κατά τον 19ο αιώνα μία διαφορετική αντίληψη περί αυτονομίας, η οποία αναφέρεται στην «ανάπτυξη και την καλλιέργεια της ατομικότητας», αποδίδοντας, έτσι, την έννοια της προσωπικής αυτονομίας (Ashley 2012, 3). Κατά τον Ερηνάκη, αν και ο όρος «αυτονομία» δεν αναφέρεται μέσα στα κείμενα του Mill, ο Mill «συνέβαλε...στην κανονικοποίηση της έννοιας της [προσωπικής] αυτονομίας» (Ερηνάκης 2020, 37). Δίδοντας έναν ορισμό χρήσης, η προσωπική αυτονομία συνίσταται σε ένα είδος αυτοκαθορισμού που δεν αντίκειται στην ηθική³ και υποδηλώνει το επιλέγειν βάσει αξιών, επιθυμιών, προτιμήσεων, λόγων, αρχών ή στοιχείων του χαρακτήρα, με τα οποία το άτομο ταυτίζεται, δηλαδή, θεωρεί ότι εκφράζουν την πραγματική βούλησή του.⁴

Κατά την Dryden, από την διατύπωση της καντιανής ηθικής αυτονομίας μέχρι τη σύγχρονη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία, η ιδέα της αυτονομίας εξατομικεύεται, με βασικούς φιλοσοφικούς σταθμούς τον Ρομαντισμό και τον Mill (Dryden χχ). Ο Ρομαντισμός έδινε έμφαση στο συναίσθημα έναντι του λόγου και, όπως και ο Mill, υπερασπιζόταν την ανάπτυξη της ατομικότητας (Dryden χχ). Άλλωστε, στο *Περί Ελευθερίας* (*On Liberty*, 1859),⁵ ο Mill επη-

¹ Για μία ιστορική ανασκόπηση, βλ.: ΕΡΗΝΑΚΗΣ 2020, 31–39.

² Ο Mill αναφέρεται στην «ηθική ελευθερία», ως το αίσθημα ότι κάποιος μπορεί να αλλάξει, εάν το επιθυμεί, τον χαρακτήρα του και ότι εξουσιάζει τις συνήθειες και τους πειρασμούς του (MILL 1881, 585).

³ Για τη σχέση ηθικής και προσωπικής αυτονομίας: Η Meyers και η Friedman υποστηρίζουν ότι η προσωπική αυτονομία θα πρέπει να μην αντίκειται στην ηθική (MEYERS 1989, 15–17· FRIEDMAN 1997, 41). Για μία κριτική στον τρόπο που η Meyers και η Friedman αντιλαμβάνονται τη σχέση προσωπικής αυτονομίας και ηθικής, βλ. ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 140–52. Εκεί εντοπίζεται ένα σύνολο από προβλήματα που απορρέουν από την αοριστία στον τρόπο που ορίζουν η Meyers και η Friedman, τη σχέση προσωπικής αυτονομίας και ηθικής, και υποστηρίζεται ότι τα εν λόγω προβλήματα δύνανται να επιλυθούν, μόνο εάν προϋποτεθεί ότι το άτομο που επιλέγει αυτόνομα είναι, πρωτίτως, ηθικό πρόσωπο (ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 140–52). Επίσης, ο Παιονίδης υποστηρίζει ότι πολλές ηθικές μας υποχρεώσεις μπορούν να συναχθούν από την αναγνώριση της αξίας της αυτονομίας των άλλων (PEONIDIS 2005, 61–62).

⁴ Υπάρχουν πολλοί ορισμοί για την προσωπική αυτονομία. Εδώ επιχειρείται ένας, όσο το δυνατόν πιο ευρύς ορισμός, ώστε να περιλαμβάνει διαφορετικές θεωρίες της σύγχρονης συζήτησης.

⁵ Για ελληνικές μεταφράσεις: *Περί Ελευθερίας* (MIL 1983), *Περί Ελευθερίας* (MIL 2018). Στο παρόν, βασίζομαι στο πρωτότυπο στα αγγλικά από έκδοση του 2006 σε επιμέλεια Alan Ryan

ρεάστηκε από τον Ρομαντισμό, μέσω του έργου του Wilhelm von Humboldt υπό τον τίτλο “Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen” (στα ελληνικά από την αγγλική μετάφραση: *Τα Όρια της Δράσης του Κράτους*),^{6,7} που ενσωματώνει ρομαντικά στοιχεία (Burrow 1969/2009, xv–xx).

Η ανωτέρω περίοδος κυοφορεί και γεννά την δεκαετία του 1970, τη σύγχρονη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία, η οποία, με φιλοσόφους όπως ο H. Frankfurt⁸ (Taylor 2005, 1), διατυπώνει θεωρίες αυτοκαθορισμού για το εμπειρικό υποκείμενο.⁹ Οι θεωρίες εκλεπτύνονται, όλο και περισσότερο, καθώς λαμβάνουν υπόψη την διάδραση μεταξύ του αυτοκαθορισμού και της –συχνά καταπιεστικής– κοινωνικής επιρροής. Ιδιαίτερα λεπτοφυείς είναι οι φεμινιστικές θεωρίες αφού, εάν η κοινωνική επιρροή ενδέχεται να επηρεάζει αρνητικά την αυτονομία, οι κίνδυνοι επιτείνονται όταν μέσω αυτής μεταφέρονται μηνύματα υποτέλειας σε κάποιες κοινωνικές ομάδες, εν προκειμένω των γυναικών.¹⁰ Όπως θα δούμε κατωτέρω, ο Mill ασχολείται γενικά με τους κινδύνους της καταπιεστικής κοινωνικής επιρροής για την αυτονομία των ατόμων στο *Περί Ελευθερίας* ενώ εστιάζει, ειδικότερα, στην περίπτωση των γυναικών στο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*¹¹ (*The Subjection of Women*, 1869). Ωστόσο, γράφοντας αρκετά νωρίτερα σε σχέση με τη σύγχρονη συζήτηση, δεν αναπτύσσει μία θεωρία της προσωπικής αυτονομίας κατά τα σύγχρονα πρότυπα.

(MILL 2006), εκτός από κάποια χωρία που παραθέτω ή στα οποία αναφέρομαι, όπου χρησιμοποιώ την ελληνική μετάφραση του Μπαλή (MIL 1983).

⁶ Το εν λόγω έργο γράφτηκε κατά το 1791–1792 αλλά δημοσιεύτηκε πλήρως μόνο μετά θάνατον (HUMBOLDT 1851) ενώ όσο ζούσε ο Humboldt, δεν δημοσιεύτηκαν παρά μόνο μερικά αποσπάσματά του, και πιο συγκεκριμένα το 5ο, το 6ο και το 8ο κεφάλαιο στο *Berlinische Monatsschrift* (HUMBOLDT 1792α, 1792β, 1792γ) και το 2ο και το πρώτο μέρος του 3ου κεφαλαίου στο *Neue Thalia* (HUMBOLDT 1792δ), λόγω του φόβου πιθανής λογοκρισίας (BURROW 1969/2009, vii· MUELLER-VOLLMER & MESSLING 2023). Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται η αγγλική μετάφραση σε επιμέλεια του Burrow με τίτλο *The Limits of State Action* (1969/2009), η οποία βασίζεται στη μετάφραση του Coulthard (1854) (BURROW 1969/2009, 2). Στο εξής, μέσα στο κείμενο, το εν λόγω έργο, θα αναφέρεται ως *Τα Όρια της Δράσης του Κράτους*.

⁷ Στην αυτοβιογραφία του, ο Mill αναφέρεται στην επιρροή του από τον Humboldt, αναφορικά με το *Περί Ελευθερίας* (MIL 2018, 271–72). Για τα ειδικότερα χωρία που αναφέρονται εδώ: MILL 2006, 66, 82. Επίσης, μότο του *Περί Ελευθερίας* αποτελεί ένα απόσπασμα από το προαναφερθέν έργο του Humboldt (MILL 2006, 5). Για την επιρροή του Humboldt στο *Περί Ελευθερίας* βλ. και: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005.

⁸ Για τη θεωρία του Frankfurt: FRANKFURT 1971, FRANKFURT 1988.

⁹ Για μία σύνοψη της σύγχρονης συζήτησης βλ.: BUSS & WESTLUND 2018. Σχετικά με θεωρίες της προσωπικής αυτονομίας στην ελληνική βιβλιογραφία βλ.: ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 1994, 195–214· ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 304–21· ΕΡΗΝΑΚΗΣ 2020, 274–79.

¹⁰ Για μία σφαιρική εικόνα των φεμινιστικών προσεγγίσεων, βλ.: MACKENZIE & STOLJAR (επιμ.) 2000α, VELTMAN & PIPER (επιμ.) 2014, OSHANA (επιμ.) 2015.

¹¹ Έτσι αποδίδεται ο τίτλος του μυλλιανού δοκιμίου *On the Subjection of Women*, στην ελληνική μετάφραση του Τερζάκη (MILL 2013), στην οποία αναφερόμαστε στο παρόν άρθρο.

Στόχο του παρόντος άρθρου αποτελεί, μέσω της αναγκαίας ερμηνευτικής και ανασυγκροτησιακής εργασίας που θα προηγηθεί, το να εγκαταστήσει τον θεμελιωτή της έννοιας της προσωπικής αυτονομίας, J.S. Mill, ανάμεσα στους σύγχρονους συνομιλητές, τόσο της συζήτησης για την προσωπική αυτονομία, όσο και του είδους του φιλελευθερισμού που ερμηνεύει την ελευθερία, ως προσωπική αυτονομία –ας τον αποκαλέσουμε αυτονομικό εξισωτικό-φιλελευθερισμό–, όπως μία εκδοχή του εξισωτικού-φιλελεύθερου φεμινισμού (Baehr 2021),¹² αναδεικνύοντας, έτσι, την διαχρονικότητα της σκέψης του.

Το παρόν άρθρο αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος, γίνεται μία σύντομη εισαγωγή αφενός στη σύγχρονη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία, με ιδιαίτερη έμφαση στις φεμινιστικές προσεγγίσεις, και αφετέρου στον αυτονομικό φιλελευθερισμό, ενώ παράλληλα αναδεικνύονται συνδέσεις με τη μιλλιανή φιλοσοφία. Στο δεύτερο μέρος, επιχειρείται η ανασυγκρότηση της θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας του Mill, με όρους της σύγχρονης συζήτησης, βάσει των έργων του, *Περί Ελευθερίας* και *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*.¹³ Στο τρίτο μέρος, υπερασπιζόμαστε μία ανάγνωση του Mill, ως αυτονομικού εξισωτικού-φιλελεύθερου, βάσει των ανωτέρω έργων. Το άρθρο ολοκληρώνεται με κάποιες συμπερασματικές σκέψεις.

1. Η σύγχρονη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία και ο αυτονομικός φιλελευθερισμός

Σε αυτό το μέρος, ως προεργασία για όσα θα ακολουθήσουν, θα αναφερθούμε στην διάκριση των θεωριών της προσωπικής αυτονομίας σε διαδικαστικές (procedural), ηπίως (ή ασθενώς) ουσιαστικές (weak substantive) και ισχυρώς ουσιαστικές (strong substantive),¹⁴ που αναδύθηκε από τη φεμινιστική συζήτηση¹⁵ και βάσει της οποίας θα κατηγοριοποιήσουμε αργότερα τη θεωρία του Mill. Επιπλέον, θα αναφερθούμε συνοπτικά στη σύνδεση των θεωριών της προσωπικής αυτονομίας με τον αυτονομικό φιλελευθερισμό, στις φεμινιστικές τους εκδοχές, και θα εντοπίσουμε το σημείο σύγκλισής τους με τη μιλλιανή φιλοσοφία.

Στην διαδικαστική προσέγγιση, η αυτονομία συνιστά το αποτέλεσμα της εφαρμογής μίας εσωτερικής διαδικασίας, από τη σκοπιά του ατόμου, ενώ το

¹² Υπάρχει και η εκδοχή του εξισωτικού-φιλελεύθερου φεμινισμού που αντιλαμβάνεται την αυτονομία ως πολιτική αυτονομία (BAEHR 2021), αλλά εδώ περιοριζόμαστε στην πρώτη περίπτωση. Ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή για την πρόταση του όρου.

¹³ Οφείλω την έμπνευση για την ανασυγκρότηση της θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας του Mill στο βιβλίο *Freedom to Care* (2020), όπου η Bhandary υπερασπίζεται μία διαδικαστική θεωρία της προσωπικής αυτονομίας, αποτελούμενη συνδυαστικά από δεξιότητες που «δανείζεται» από τον Mill και τη Meyers (BHANDARY 2020, 105–10).

¹⁴ Εδώ ακολουθώ προηγούμενή μου ελληνική απόδοση των όρων “procedural”, “strong substantive” και “weak substantive” από το: ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 50–51.

¹⁵ Ο όρος «ηπίως ουσιαστικές» προέκυψε από τη φεμινιστική συζήτηση, ως μία ενδιάμεση θέση μεταξύ των διαδικαστικών και των ισχυρώς ουσιαστικών θεωριών (MEYERS 2014, 114).

περιεχόμενο της αυτόνομης προτίμησης, επιλογής, επιθυμίας κ.ο.κ., μπορεί να είναι οποιοδήποτε, αρκεί να έχει εφαρμοστεί η ανωτέρω διαδικασία.¹⁶ Ενδεικτικά, ως όροι των διαδικαστικών θεωριών, μπορεί να προβλέπονται οι κάτωθι: α) μία δευτέρου βαθμού ικανότητα κριτικού αναστοχασμού επί των πρωτοβάθμιων επιθυμιών, προτιμήσεων κτλ, σε συνδυασμό με την ικανότητα αποδοχής ή την προσπάθεια αλλαγής τους «υπό το φως των ανωτέρου βαθμού προτιμήσεων και αξιών» (Dworkin 1988, 20), β) η άσκηση ενός συνόλου δεξιοτήτων, όπως π.χ. ενδοσκόπηση, φαντασία, μνήμη κτλ (Meyers 1989, 76–97· Meyers 2002, 20–21· Bhandary 2020, 105–10), γ) κριτική αναστοχαστικότητα σε σχέση με τον τρόπο που προέκυψαν βασικές αξίες και δεσμεύσεις, κατόπιν της οποίας, το άτομο δεν νιώθει αποξενωμένο από αυτές (Christman 2009, 155–56) κτλ.

Οι ηπίως ουσιαστικές θεωρίες ενσωματώνουν κανονιστικούς όρους που επιδρούν έμμεσα στο περιεχόμενο της αυτόνομης επιλογής, προτίμησης κ.ο.κ., όπως για παράδειγμα, μία στάση προς τον εαυτό (Mackenzie & Stoljar 2000β, 20–21· Stoljar 2024). Συνεπώς, η αυτονομία προϋποθέτει επιλογή μέσα από ένα ουσιαστικό κανονιστικό πρίσμα, π.χ. την εμπιστοσύνη στον εαυτό (Govier 1993).¹⁷

Οι ισχυρώς ουσιαστικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι το περιεχόμενο της αυτόνομης επιλογής θα πρέπει να συμφωνεί με κάποιους όρους ουσίας, π.χ. θα πρέπει να είναι σύμφωνο με το ορθό ή το αληθές (Stoljar 2000, Charles 2010). Η ισχυρώς ουσιαστική προσέγγιση χαρακτηρίζεται ως συγκροτησιακώς σχεσιακή, επειδή θεωρεί ότι το περιεχόμενο της αυτόνομης επιλογής, θα πρέπει να «ανταποκρίνεται σε ηθικώς επιτρεπτά ή σωστά χαρακτηριστικά του κόσμου» (Stoljar 2024). Με αυτήν την προσέγγιση συγγενεύει η «κοινωνικο-σχεσιακή» θεωρία της Oshana (Oshana 2016)¹⁸ που εκτός από άλλους όρους, π.χ. ορθολογικότητα (Oshana 2016, 78), προβλέπει εξωτερικούς όρους που αφορούν το κοινωνικό συγκείμενο και τις σχέσεις του ατόμου μέσα σε αυτό (Oshana 2016, 49–74, 83–90), π.χ. «το άτομο θα πρέπει να έχει την εξουσία να καθορίζει πώς θα ζήσει» (Oshana 2016, 83, 83–84). Οι εξωτερικοί όροι δεν είναι αιτιακοί αλλά

¹⁶ Για μία σύνοψη σχετικά με τις διαδικαστικές θεωρίες και τις διακρίσεις τους, βλ.: MACKENZIE & STOLJAR 2000β, 13–19.

¹⁷ Η Govier εμπλουτίζει τη θεωρία της με τους διαδικαστικούς όρους της θεωρίας της Meyers (GOVIER 1993).

¹⁸ Η Stoljar χαρακτηρίζει τη θεωρία της Oshana, ως «συγγενεύουσα συγκροτησιακώς σχεσιακή αντίληψη» της αυτονομίας σε σχέση με τις ισχυρώς ουσιαστικές θεωρίες ενώ ένας βασικός λόγος, από εννοιολογική σκοπιά, για τον οποίο θεωρεί ότι διαφέρει από τις τελευταίες, έγκειται στο ότι δεν απαιτεί το περιεχόμενο της αυτόνομης επιλογής να συμφωνεί με κάποιους όρους ουσίας αλλά να πληρούνται κάποιοι εξωτερικοί σχεσιακοί όροι (STOLJAR 2024). Στον βαθμό που και στις δύο περιπτώσεις, απώτερο κριτήριο της αυτονομίας αποτελεί το καταλλήλως σχετιζόμενο με τον κόσμο, ανεξαρτήτως από την προσωπική άποψη του ατόμου, θεωρούμε ότι και η θεωρία της Oshana θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, εν ευρεία εννοία, ως ισχυρώς ουσιαστική. Βλ. και: ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 134.

εγγενείς της αυτονομίας, δηλαδή, δεν βοηθούν στην επαύξηση της αυτονομίας, αντίθετα, χωρίς αυτούς δεν υφίσταται αυτονομία (Oshana 2016, 49).

Η ανωτέρω συζήτηση συνδέεται με τον φιλελευθερισμό, στον βαθμό που κάποιες προσεγγίσεις ερμηνεύουν την ελευθερία, ως προσωπική αυτονομία, όπως η εκδοχή του εξισωτικού-φιλελεύθερου φεμινισμού που αντιλαμβάνεται την ελευθερία ως διαδικαστική προσωπική αυτονομία (Baehr 2021), την οποία θα αποκαλούμε στο εξής αυτονομικό εξισωτικό φιλελεύθερο φεμινισμό (για συντομία: ΑΕΦΦ).¹⁹ Πώς σχετίζεται, όμως, ο Mill με τη σύγχρονη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία και ιδιαίτερα, τη φεμινιστική προσέγγιση και τον ΑΕΦΦ;

Οι φεμινιστικές θεωρίες της προσωπικής αυτονομίας επιχειρούν να συγκροτήσουν κανονιστικά κριτήρια διάκρισης αυτόνομων και μη επιλογών, των τελευταίων δε, ως αποτέλεσμα προσαρμοστικών προτιμήσεων, εσωτερικευμένης καταπίεσης του φύλου ή άλλων έμφυλων καταπιεστικών κοινωνικών επιρροών²⁰ ενώ ο ΑΕΦΦ επιχειρεί να εντοπίσει τις συνθήκες που καθιστούν την άσκηση της γυναικείας προσωπικής αυτονομίας εφικτή (Baehr 2021). Ο Mill συνδέεται με τη σύγχρονη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία, τη φεμινιστική προσέγγιση και τον ΑΕΦΦ, μέσω του ενδιαφέροντός του, για τους κινδύνους της καταπιεστικής κοινωνικής επιρροής, ως προς την ανάπτυξη της ατομικότητας –δηλαδή, της αυτονομίας, όπως θα δούμε παρακάτω–, τόσο των ατόμων γενικά (Mill 2006), όσο και ειδικότερα των γυναικών (Mill 2013).

2. Η μιλλιανή θεωρία της προσωπικής αυτονομίας

Σε αυτήν την ενότητα, θα επιχειρηθεί η ανασυγκρότηση της θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας του Mill, με όρους της σύγχρονης συζήτησης, βάσει του τρίτου κεφαλαίου του *Περί Ελευθερίας* και του *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*. Ειδικότερα, ο Mill, έχοντας εξετάσει στο κεφάλαιο που προηγήθηκε, τους λόγους για τους οποίους, οι άνθρωποι θα πρέπει να έχουν την ελευθερία να αναπτύσσουν και να εκφράζουν τις γνώμες τους, στο τρίτο κεφάλαιο, επιχειρεί να εξετάσει, εάν για τους ίδιους λόγους, οι άνθρωποι θα πρέπει να είναι ελεύθεροι να πράττουν σύμφωνα με τις γνώμες τους, αναλαμβάνοντας την ευθύνη των ενεργειών τους (Mill 2006, 64). Στο τρίτο κεφάλαιο εντοπίζεται το υλικό, βάσει του οποίου θα ανασυγκροτήσουμε τη μιλλιανή θεωρία της προσωπικής αυτονομίας, επειδή εκεί όχι μόνο τονίζεται η σημασία, από ηθική σκοπιά, και η αξία της ανάπτυξης της ατομικότητας και του αυτοκαθορισμού (Mill 2006, 65–67) αλλά περιγράφεται και με ποιον τρόπο μπορούν να επιτευχθούν αυτά.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά: MEYERS 1989, 247–62. Για μία προσέγγιση που εμπίπτει στον ΑΕΦΦ, αποκαλείται ρωλσιανός φιλελεύθερος φεμινισμός της προσωπικής αυτονομίας και ενσωματώνει μία ηθώς ουσιαστική θεωρία της προσωπικής αυτονομίας, βλ.: ΓΛΑΝΤΖΗ 2020.

²⁰ Για μία σύνοψη της συζήτησης βλ.: STOJAR 2024.

Ξεκινώντας, ο Mill υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά που εδράζεται στον χαρακτήρα του ατόμου κι όχι στο έθιμο, αποτελεί ένα από τα βασικά συστατικά της ευτυχίας, κι ένα «πρωτεύον συστατικό της ατομικής και της κοινωνικής προόδου» (Mill 2006, 65). Επιπλέον, ο Mill θεωρεί ότι η ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας αποτελεί αναγκαίο μέρος και όρο όσων προσδιορίζονται «ως πολιτισμός, εκπαίδευση, αγωγή, [και] πνευματική καλλιέργεια» (Mill 1983, 102) ενώ αποδίδει εγγενή αξία στην «ατομική αυθορμισία» (individual spontaneity) (Mill 2006, 65).

Εξάλλου, σύμφωνα με τον Mill, ένα προνόμιο που διακρίνει τα ανθρώπινα όντα, όταν διαθέτουν ωριμότητα ικανοτήτων, έγκειται στη χρήση και την ερμηνεία της προγενέστερης ανθρώπινης εμπειρίας, με τον δικό τους τρόπο, έτσι ώστε να ανακαλύπτουν ποια στοιχεία της ανταποκρίνονται καλύτερα στον χαρακτήρα τους και τις εκάστοτε συνθήκες (Mill 2006, 66–67). Σε κάθε περίπτωση, όταν τα άτομα ακολουθούν το έθιμο, επειδή είναι έθιμο, δεν καλλιεργούν και δεν αναπτύσσουν καμία από τις ποιότητες που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη φύση (Mill 2006, 67).

Οι προαναφερθείσες ποιότητες σύμφωνα με τον Mill είναι οι κάτωθι ανθρώπινες ικανότητες ή δυνάμεις (faculties):²¹ «της αντίληψης, της κρίσης, του συναισθήματος της διάκρισης, της πνευματικής δραστηριότητας, ακόμη και της ηθικής προτίμησης», οι οποίες εξασκούνται όταν το άτομο επιλέγει (Mill 2006, 67). Οι ανωτέρω δυνάμεις, όσο πιο πολύ χρησιμοποιούνται, τόσο πιο πολύ ενδυναμώνονται (Mill 2006, 67). Αντίθετα, η λογική του ατόμου εξασθενεί, όταν υιοθετεί γνώμες για τις οποίες δεν πείθεται ενώ ο χαρακτήρας και τα συναισθήματά του αδρανοποιούνται, όταν τα ελατήρια της πράξης του, δεν συμφωνούν με αυτά (Mill 2006, 67).

Συνεχίζοντας, ο Mill διευκρινίζει περαιτέρω ποιες είναι οι κρίσιμες ικανότητες για την επιλογή που οδηγούν στην ανάπτυξη της ατομικότητας, μέσω της επιλογής του πλάνου της ζωής του ατόμου (Mill 2006, 67). Οι εν λόγω ικανότητες είναι οι κάτωθι: «παρατήρηση για να δει, συλλογισμό (reasoning) και κρίση για να προβλέψει, δραστηριότητα για να συγκεντρώσει τα [κατάλληλα] υλικά για απόφαση, διάκριση για να αποφασίσει, και όταν έχει αποφασίσει, σταθερότητα και αυτο-έλεγχο για να διατηρήσει την εσκεμμένη απόφασή του» (Mill 2006, 67).²²

Το σύνολο των ανωτέρω ικανοτήτων είναι κεντρικής σημασίας για την ανάπτυξη της ατομικότητας και τον αυτοκαθορισμό του ατόμου, συνεπώς, θα μπορούσε να θεωρηθεί, ότι συνιστά τις κρίσιμες δεξιότητες –κατά τη σύγχρονη ορολογία των θεωριών της προσωπικής αυτονομίας–, τις οποίες το άτομο πρέπει να χρησιμοποιήσει, προκειμένου να αποκτήσει προσωπική αυτονομία.

²¹ Μεταφράζω τον όρο “faculties” εναλλακτικά «ικανότητες» ή «δυνάμεις».

²² Αναφερόμενη στις εν λόγω δεξιότητες, η Bhandardy υποστηρίζει ότι ο Mill εισέφερε μία πρώτη αντίληψη της αυτονομίας, ως ενός συνόλου ικανοτήτων για αυτοκαθορισμό (BHANDARDY 2020, 106–7).

Ως εκ τούτου, το ως άνω σύνολο ικανοτήτων συνιστά το διαδικαστικό μέρος της μιλλιανής θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας αφού η χρήση τους, συγκροτεί τις εσωτερικές διαδικασίες της εξατομίκευσης.²³ Σε αυτό το σύνολο περιλαμβάνονται και οι αρετές της σταθερότητας και του αυτο-ελέγχου που φαίνεται να εισάγουν ουσιαστικό περιεχόμενο στη θεωρία του Mill και θα εξεταστούν ξεχωριστά, κατωτέρω.

Συνεχίζοντας, εδώ, μπορούμε να κάνουμε μία σύνδεση με τις σύγχρονες θεωρίες της προσωπικής αυτονομίας. Στη σύγχρονη συζήτηση, οι θεωρίες των Meyers και Bhandary αποτελούν διαδικαστικές θεωρίες, οι οποίες, ως όρους της διαδικασίας, ενσωματώνουν ένα σύνολο δεξιοτήτων. Ας ξεκινήσουμε, εξετάζοντας τα σημεία σύγκλισης της θεωρίας της Meyers, με το διαδικαστικό μέρος της θεωρίας του Mill.

Η Meyers εννοιολογεί την προσωπική αυτονομία, ως το ζην σε αρμονία με τον αυθεντικό μας εαυτό (Meyers 1989, 19). Ωστόσο, δεν θεωρεί ότι υπάρχει ένας αυθεντικός εαυτός, τον οποίο τα άτομα καλούνται να ανακαλύψουν (Meyers 1989, 25–41). Αντιθέτως, ο τελευταίος αποτελεί απότοκο της άσκησης δεξιοτήτων της αυτονομίας, όπως οι αναλυτικές δεξιότητες, οι δεξιότητες της μνήμης, της φαντασίας, της ενδοσκόπησης κ.ο.κ. (Meyers 1989, 76–97. Meyers 2002, 20–21) που συνιστούν αυτό που αποκαλεί «επαρκή ικανότητα αυτονομίας» (autonomy competency)²⁴ (Meyers 1989, 53, 76–97). Οι ανωτέρω δεξιότητες, όσο περισσότερο ασκούνται στο πλαίσιο διαμόρφωσης ενός πλάνου ζωής –το οποίο συνδέεται με το ερώτημα του πώς πραγματικά θέλει να ζήσει κανείς την ζωή του και άρα αφορά την προγραμματική αυτονομία δηλαδή την αυτονομία του βίου, ως συνόλου (Meyers 1989, 49–50)–, τόσο περισσότερο οδηγούν στον πραγματικό εαυτό, δηλαδή μία προσωπικότητα που το άτομο έχει επιλέξει έμμεσα, ως αποτέλεσμα της διαμόρφωσής της από το πλάνο ζωής που έχει υιοθετήσει αυτόνομα (Meyers 1989, 59–75).

²³ Αν και η ανασυγκρότηση της θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας από το σύνολο του μιλλιανού έργου ενέχει κάποιες ερμηνευτικές προκλήσεις και θα αξίωνε ξεχωριστή μελέτη, εδώ αναφέρουμε, ότι στην τελευταία περίπτωση, ίσως να διαπιστώναμε ότι η μιλλιανή θεωρία της προσωπικής αυτονομίας ενσωματώνει στοιχεία ιεραρχικού μοντέλου κατά το πρότυπο των H. FRANKFURT (1971, 1988) και G. DWORKIN (1988) (βλ. TAYLOR 2005, 1). Ειδικότερα, στον Ωφελισμό, ο Mill υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την αρχή της ωφέλειας, οι πράξεις είναι ορθές στο μέτρο που τείνουν να μεγιστοποιούν την ευτυχία, νοούμενη ως ηδονή και απουσία πόνου και εσφαλμένες, στον βαθμό που αντίθετα επιφέρουν τον πόνο και τη στέρηση ηδονής (MILL 2002, 80–81). Ο Mill με τον όρο ηδονή αναφέρεται στις ανώτερες ηδονές, ήτοι αυτές που χαρακτηρίζουν τις ανώτερες λειτουργίες που διαθέτουν τα ανθρώπινα όντα (MILL 2002, 82–83) και το αιτιολογεί στη βάση του αισθήματος αξιοπρέπειας που χαρακτηρίζει όλα τα ανθρώπινα όντα, «και σε κάποια...αναλογία με τις ανώτερες λειτουργίες τους» (MILL 2002, 84). Συνεπώς, τα αυτόνομα άτομα, δυνάμει των ανώτερων λειτουργιών τους και αρετών όπως ο αυτοσεβασμός και η αξιοπρέπεια που εμπεριέχονται, όπως θα δούμε παρακάτω, στην αυτονομία, εάν αντιλαμβάνονταν στον εαυτό τους, μία επιθυμία για μία κατώτερη ηδονή, θα την απέρριπταν ενώ εάν αντιλαμβάνονταν μία επιθυμία, για μία ανώτερη ηδονή, θα την ενέκριναν. Ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή για την πρόταση διερεύνησης του εν λόγω ζητήματος.

²⁴ Εδώ ακολουθείται η ελληνική απόδοση του όρου από το: ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 51.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, το κοινό σημείο μεταξύ του διαδικαστικού μέρους της θεωρίας του Mill και της Meyers, έγκειται στο ότι θεωρούν ότι η συνολική αυτονομία του βίου, δηλαδή η αυτονομία που συνδέεται με ένα πλάνο ζωής, προϋποθέτει την άσκηση κάποιων δεξιοτήτων.

Συνεχίζοντας, η Asha Bhandary στο *Freedom to Care* (2020), υπερασπίζεται μία διαδικαστική θεωρία που συνδυάζει δεξιότητες από τη Meyers και τον Mill. Από τον Mill υιοθετεί τις κάτωθι ικανότητες: α) την παρατήρηση, β) την διάκριση, γ) την ικανότητα πρόβλεψης πιθανών συνεπειών μίας πράξης, δ) τη σταθερότητα και τον αυτοέλεγχο, ως προς την ειλημμένη απόφαση (Bhandary 2020, 107–8). Από τη Meyers, ενσωματώνει τις δεξιότητες της επικοινωνίας, της ενδοσκόπησης, της μνήμης, του αναλυτικού συλλογισμού, της φαντασίας, και της αυτο-ενίσχυσης (Bhandary 2020, 108). Ωστόσο, η θεωρία της Bhandary διαφοροποιείται από της Meyers (Bhandary 2020, 106, 108) και του Mill, στον βαθμό που δεν συνδέει την αυτονομία με ένα ατομικό πλάνο ζωής, απλώς απαιτεί τα άτομα να έχουν και να ακολουθούν, σοβαρά, κάποιες αξίες (Bhandary 2020, 106).

Επιστρέφοντας στον Mill, η θεωρία του, εκτός από το διαδικαστικό μέρος, διαθέτει και ένα ουσιαστικό. Για να κατανοηθεί καλύτερα το ουσιαστικό μέρος της μιλλιανής θεωρίας, θα ήταν σκόπιμο να ξεκινήσουμε από το μότο του *Περί Ελευθερίας* που είναι το κάτωθι χωρίο από το έργο *Τα Όρια της Δράσης του Κράτους* του Humboldt: «Η μεγάλη, καθοδηγητική αρχή, προς την οποία κάθε επιχείρημα που ξεδιπλώνεται σε αυτές τις σελίδες συγκλίνει, είναι η απόλυτη και ουσιαστική σημασία της ανθρώπινης ανάπτυξης στην πιο πλούσια ποικιλία της» (Mill 2006, 5).²⁵ Το μότο προοιωνίζει την αντίληψη του «ανθρώπου ως εξελισσόμενου όντος» (Μιλ 1983, 34), η οποία διαπερνά το *Περί Ελευθερίας*. Μπορούμε να εντοπίσουμε δύο σημαντικά σημεία για τη συζήτησή μας, όπου εμφανίζεται αυτή η αντίληψη.

Το πρώτο είναι η εννοιολόγηση της αρχής της ωφέλειας, στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί Ελευθερίας*, την οποία ο Mill θεωρεί ως το τελικό κριτήριο της ηθικής και, όπως γράφει, την αντιλαμβάνεται, εν ευρεία εννοία, ως βασιζόμενη «στα σταθερά συμφέροντα του ανθρώπου ως εξελισσόμενου όντος» (Μιλ 1983, 34· Mill 2006, 17).²⁶ Το δεύτερο σημείο είναι η μιλλιανή παρομοίωση της ανθρώπινης φύσης με δέντρο (Mill 2006, 68). Ο Mill υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη φύση δεν είναι μηχανή για να λειτουργεί βάσει αυτοματισμών αλλά μοιάζει με το δέντρο που χρειάζεται να αναπτυχθεί ως προς όλες τις πλευρές του, όπως υπαγορεύεται από τις εσωτερικές ζωογόνες δυνάμεις του (Mill 2006, 68). Συνεπώς, για τον Mill, η δυνατότητα της αυτο-ανάπτυξης αποτελεί

²⁵ Στο πρωτότυπο: HUMBOLDT 1969/2009, 51.

²⁶ Στο εν λόγω χωρίο ο όρος “utility” (MILL 2006, 17) μεταφράζεται από τον Μπαλή, ως ωφελιμότητα (Μιλ 1983, 34) αλλά επειδή προκρίνεται ως πιο δόκιμος ο όρος «ωφέλεια», ο τελευταίος όρος χρησιμοποιείται στο κείμενο. Εξάλλου και στην ελληνική μετάφραση του *Ωφελισμού* (MILL 2002), ο όρος utility (MILL 1863, 9) μεταφράζεται ως ωφέλεια (MILL 2002, 80).

κεντρικό στοιχείο της ηθικής φύσης του ανθρώπου ενώ σχετίζεται με την ατομικότητα, στον βαθμό που, όπως υποδηλώνει η παραπάνω μιλλιανή παρομοίωση, οι άνθρωποι είναι σαν τα δένδρα ήτοι όλοι έχουν την δυνατότητα να «ανθίσουν» και να «καρποφορήσουν» αλλά, προφανώς, δεν παράγουν όλοι τους ίδιους καρπούς.

Ακόμη, ο Mill σε ένα χωρίο, διατυπώνει τα ερωτήματα που βοηθούν το άτομο να στραφεί προς επιλογές που οδηγούν στην ατομική αυτο-ανάπτυξη του αντί για τη συμμόρφωση στο έθιμο: «—τι προτιμώ; ή, τι θα ταίριαζε περισσότερο στον χαρακτήρα και την προδιάθεσή μου (disposition); ή, τι θα επέτρεπε σε ό,τι καλύτερο και υψηλότερο έχω μέσα μου, να έχει μία δίκαιη ευκαιρία²⁷ που θα το καταστήσει ικανό, να αναπτυχθεί και να ευδοκιμήσει;» (Mill 2006, 70).²⁸

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η μιλλιανή θεωρία της προσωπικής αυτονομίας δεν είναι αμιγώς διαδικαστική γιατί ενσωματώνει ένα στόχο για το άτομο: να αναπτυχθεί προς όλες τις πλευρές του, σύμφωνα με τη φύση του (Mill 2006, 68). Η παρομοίωση της ανάπτυξης του ανθρώπου με το δέντρο, υποδηλώνει ακριβώς αυτό, δηλαδή την ανάπτυξη με στόχο την «άνθιση» του προσώπου και η «άνθιση» αυτή ορίζεται με βάση τις εσωτερικές θετικές δυνάμεις του (Mill 2006, 68). Συνεπώς, η θεωρία του Mill ενσωματώνει ουσιαστικό περιεχόμενο, εγείροντας το επόμενο ερώτημα που θα εξετάσουμε, ήτοι, εάν είναι ηπιώς ή ισχυρώς ουσιαστική· δηλαδή, εάν το ουσιαστικό στοιχείο του στόχου της αυτο-ανάπτυξης δεσμεύει έμμεσα το περιεχόμενο της αυτονομίας π.χ. μέσω μίας στάσης προς τον εαυτό ή άμεσα, υπαγορεύοντας συγκεκριμένες επιλογές, ως αυτόνομες.

Ξεκινώντας, το παραπάνω ουσιαστικό περιεχόμενο που σχετίζεται με έναν στόχο αυτο-ανάπτυξης καθιστά τη θεωρία του Mill τελειοκρατική.^{29,30} Ορίζοντας την τελειοκρατία ως «το σύνολο των ετερογενών ηθικών θεωριών και θεωρήσεων που έχουν ως κοινό σημείο τους την πρόταξη ενός προτύπου ατομικής τελείωσης» (Παιονίδης 2002, 21), ο Παιονίδης διακρίνει τρία είδη τελειοκρατικών προτύπων: τα ανοιχτά πρότυπα, τα περικλειστά και τα ημίκλειστα (Παιονίδης 2002, 24). Τα ανοιχτά πρότυπα υποστηρίζουν, εν γένει, την ανά-

²⁷ Με τη φράση «να έχει μία δίκαιη ευκαιρία», μεταφράζω ελεύθερα τη φράση “to have a fair play”.

²⁸ Αντίστοιχα η Meyers, υποστηρίζει ότι τα αυτόνομα άτομα, θέτουν κι απαντούν, ασκώντας τις δεξιότητες της αυτονομίας τους, ερωτήματα που αφορούν το τι πραγματικά θέλουν, ποιες είναι οι ανάγκες τους, για τι νοιάζονται πραγματικά, σε τι αποδίδουν αξία κτλ (MEYERS 1989, 76).

²⁹ Ο Παιονίδης προτείνει μία πειστική τελειοκρατική προσέγγιση της συνολικής πρακτικής φιλοσοφίας του Mill (ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 2002, 21–43). Εδώ ακολουθούμε την προσέγγιση του Παιονίδη, ως προς την τελειοκρατία του Mill στο *Περί Ελευθερίας*.

³⁰ Όπως παρατηρεί ο Παιονίδης στην υπ’ αριθμόν 4 υποσημείωση στο «Εισαγωγικό Δοκίμιο», οι τελειοκρατικές θεωρίες, ανάμεσα στις οποίες εμπίπτουν και οι αρεταϊκές θεωρίες –ήτοι οι θεωρίες που ταυτίζουν το αγαθό με την κατάκτηση ενός ιδανικού του χαρακτήρα–, κατηγοριοποιούνται ως τελεολογικές ηθικές θεωρίες (ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 2002, 62). Ως τελεολογικές ηθικές θεωρίες θεωρούνται εκείνες, οι οποίες θέτουν ως βασικό κανονιστικό στόχο προς επίτευξη, μία

πτυξη των δυνατοτήτων του ατόμου, μη δίδοντας αξιακή προτεραιότητα σε κάποια από αυτές (Παιονίδης 2002, 24). Τα περίκλειστα πρότυπα δίνουν μία συνολική εικόνα αυτού που θεωρείται ως μία αξιολογή ζωή και ως εκ τούτου, περιορίζουν σημαντικά την ατομική επιλογή (Παιονίδης 2002, 24). Τα ημίκλειστα πρότυπα, αναφέρονται σε ένα ιδανικό του χαρακτήρα και κάποιες «αξιέπαινες ενασχολήσεις» αφήνοντας, ωστόσο, στο άτομο, περιθώρια επιλογής αναφορικά με κάποιες εκφάνσεις της ζωής του (Παιονίδης 2002, 24).

Ο Παιονίδης υποστηρίζει ότι στο *Περί Ελευθερίας*, η επίδραση του Humboldt φαίνεται να οδηγεί τον Mill στην υιοθέτηση ενός ανοιχτού προτύπου αφού η ανθρώπινη τελείωση συνίσταται, απλώς και μόνο, στην αυθόρμητη και χωρίς παρεμπόδιση ανάπτυξη της ατομικότητας (Παιονίδης 2002, 33). Ωστόσο, μετά από μία προσεκτική μελέτη, εντοπίζει στο *Περί Ελευθερίας* ένα σύνολο αριστειών εκτός από την ατομικότητα,³¹ όπως η σωφροσύνη, η οποία συχνά γίνεται αντιληπτή ως αυτοσυγκράτηση, κι επιπλέον η αξιοπρέπεια, ο αυτοσεβασμός, η ενεργητικότητα, η χωρίς δόλο αναζήτηση της αλήθειας και η ανεκτικότητα απέναντι σε άλλες απόψεις, ακόμη κι αν δεν τις θεωρούμε σωστές (Παιονίδης 2002, 34). Σύμφωνα με τον Παιονίδη, η τελειοκρατία του Mill υπάγεται στο ημίκλειστο πρότυπο (Παιονίδης 2002, 40–41).³²

Οι ανωτέρω αριστείες εισάγουν ουσιαστικό περιεχόμενο στη μιλλιανή προσωπική αυτονομία. Το ερώτημα που τίθεται έγκειται στο εάν περιορίζουν άμεσα ή έμμεσα την αυτόνομη επιλογή και με ποιον τρόπο. Σίγουρα, ο στόχος της επίτευξης της ατομικότητας, δεν περιορίζει άμεσα την αυτόνομη επιλογή, υπαγορεύοντας στο άτομο συγκεκριμένες πράξεις ή παραλείψεις αλλά έμμεσα στον βαθμό που όταν το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, σαν ένα εξελισσόμενο ον με έμφυτες ικανότητες και ταλέντα, τα οποία μπορεί να πραγματοποιήσει, χρησιμοποιεί τις δεξιότητες-ικανότητες που του επιτρέπουν να επιλέξει αυτόνομα το δικό του πλάνο ζωής και να αναπτύξει την ιδιαίτερη φύση του αντί να συμπλεύσει με το έθιμο. Εφόσον το άτομο υιοθετεί την ανωτέρω στάση, ως προς τον εαυτό του και η αυτόνομη επιλογή γίνεται μέσα από το πρίσμα της εν λόγω στάσης, η θεωρία της προσωπικής αυτονομίας του Mill είναι ηπίως ουσιαστική.

Αντίστοιχα, οι υπόλοιπες αριστείες που εντοπίζει ο Παιονίδης στο *Περί Ελευθερίας*, αποτελούν στάσεις, ως προς τον εαυτό, π.χ. αυτοσεβασμός, ή ως προς τον εαυτό και τους άλλους, π.χ. ανεκτικότητα, και όχι άτεγκτους κανόνες που αποκλείουν, ως μη αυτόνομες, κάποιες επιλογές, εκ του περιεχομένου

ορισμένη αντίληψη του αγαθού (ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 2002, 62).

³¹ Όπως γράφει ο Παιονίδης, η ατομικότητα, ως μία αριστεία, ταυτόχρονα αποτελεί και «μέρος και προϋπόθεση» της κατάκτησής της, καθώς το άτομο δεν μπορεί να αναπτύξει την ατομικότητά του, εάν ταυτόχρονα δεν την εξασκήσει, αψηφώντας το έθιμο και τους κοινωνικούς κανόνες και επιχειρώντας να αναπτύξει αυτό που του υπαγορεύει η φύση του (ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 2002, 32–33).

³² Ο Παιονίδης αναφέρεται στη μιλλιανή τελειοκρατία, γενικά, συμπεριλαμβάνοντας το *Περί Ελευθερίας* (ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 2002, 40–41) ενώ ο χαρακτηρισμός επαληθεύεται από όσα εκθέτει σχετικά με το εν λόγω δοκίμιο (ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ 2002, 32–37).

τους και μόνο. Συνεπώς, συνθέτουν ένα πρίσμα αυτόνομης επιλογής, επηρεάζοντας μόνο έμμεσα το περιεχόμενό της. Άρα δεν αλλάζει η κατηγοριοποίηση της μιλλιανής θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας, ως ηπίως ουσιαστικής.

Επιπλέον, ουσιαστικό περιεχόμενο στη μιλλιανή θεωρία φαίνεται, αρχικά, να εισάγουν και οι αρετές της σταθερότητας και του αυτο-ελέγχου, οι οποίες απαιτούνται για να υποστηρίξουν το διαδικαστικό της μέρος (Mill 2006, 67). Ωστόσο, οι εν λόγω αρετές, έχοντας ως στόχο να εξασφαλίσουν ότι το άτομο θα διατηρήσει και θα υλοποιήσει την διαδικαστικώς αυτόνομη απόφασή του, συνδέονται αιτιακά με αυτήν και δεν επιδρούν διαμορφωτικά στο περιεχόμενο της αυτονομίας.

Τέλος, η μιλλιανή θεωρία της προσωπικής αυτονομίας φαίνεται να ενσωματώνει, υπό την επιρροή του Humboldt, τους κάτωθι δύο εξωτερικούς όρους: α) την ελευθερία, και β) την ποικιλία καταστάσεων (Mill 2006, 66, 82), εγείροντας το ερώτημα εάν οι τελευταίοι, την καθιστούν «σχεσιακώς συγκροτησιακή» κατά την εκδοχή της «κοινωνικο-σχεσιακής» θεωρίας της Oshana (2016) που συγγενεύει με την ισχυρώς ουσιαστική προσέγγιση (Stoljar 2024). Για να ισχύει κάτι τέτοιο, οι προαναφερθέντες εξωτερικοί όροι, θα πρέπει να είναι συγκροτησιακοί της αυτονομίας, δηλαδή η συνδρομή τους και μόνο, να καθιστά το άτομο αυτόνομο και αντίστροφα, εάν δεν υφίστανται οι ανωτέρω όροι, το άτομο δεν θα πρέπει να θεωρείται αυτόνομο, ακόμα κι εάν έχει αναπτύξει έναν βαθμό ατομικότητας.

Ο Mill ακολουθώντας τον Humboldt, υποστηρίζει ότι οι ως άνω όροι είναι αναγκαίοι για την επίτευξη του σκοπού της αυτο-ανάπτυξης (Mill 2006, 66, 82–83). Ωστόσο, διατελούν έναν εργαλειακό ρόλο ως προς τον αυτοκαθορισμό, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Mill. Ειδικότερα, η ελευθερία εδώ, νοούμενη ως αρνητική ελευθερία, αποτελεί απαραίτητο όρο για να μην υφίστανται αδικαιολόγητα εμπόδια στον αυτοκαθορισμό,³³ ενώ η ποικιλία καταστάσεων συνιστά αναγκαίο όρο, ώστε το άτομο να έχει επαρκή και κατάλληλα ερεθίσματα που θα οδηγήσουν στην αυτο-ανάπτυξή του (Mill 2006, 82–83). Στον βαθμό που οι ανωτέρω όροι είναι απλώς αιτιακά αναγκαίοι, δεν θα πρέπει να ερμηνευτούν ως συγκροτησιακοί αλλά ως αιτιακοί όροι της αυτονομίας.³⁴

Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται η ανασυγκρότηση της θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας του Mill, με βάση το δοκίμιό του, *Περί Ελευθερίας*, οπότε και θα προχωρήσουμε στη συμπλήρωσή της, με βάση το δοκίμιο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, όπου ο Mill επιχειρεί να υποστηρίξει την πλήρη ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, σε νομικό και κοινωνικό επίπεδο (Mill 2013, 23).

³³ Ως ελευθερία στα *Όρια της Δράσης του Κράτους*, νοείται η μέγιστη δυνατή ελευθερία που μπορεί να απολαμβάνει το άτομο από την κρατική παρέμβαση αφού το κράτος θα πρέπει να έχει ως σκοπό μόνο την ασφάλεια εντός του και εκτός, σε σχέση με τους εξωτερικούς του εχθρούς (Humboldt 1969/2009, 22–41). Για την ερμηνεία του όρου της ελευθερίας ως αρνητικής στον Humboldt και στον Mill, βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005, 222–36.

³⁴ Αντίστοιχα αιτιακοί όροι αυτονομίας, στη θεωρία της Friedman, αποτελούν το εύρος επιλογών και η επαρκής ικανότητα για αυτονομία (autonomy competency) (FRIEDMAN 2003, 4, 12–13).

Όπως θα δείξουμε, αμέσως παρακάτω, ενάντια στην ουσιοκρατία του φύλου,³⁵ ο Mill υποστηρίζει ότι οι γυναίκες έχουν την ίδια ικανότητα με τους άνδρες, να αναπτύξουν την ατομικότητά τους· ωστόσο, αυτή η ικανότητα δεν αναπτύσσεται, όπως θα έπρεπε, λόγω των συνθηκών της νομικής ανισότητας και της κοινωνικής υποτέλειας, στις οποίες εξαναγκάζονται να ζουν. Σε ό,τι ακολουθεί, θα εξετάσουμε τα σχετικά επιχειρήματα του Mill, επιχειρώντας και μία σύνδεση με τη σύγχρονη φεμινιστική συζήτηση της προσωπικής αυτονομίας και τους προβληματισμούς της. Επιπλέον, θα εξετάσουμε, πώς ο Mill θα απαντούσε στο πρόβλημα της εσωτερικευμένης καταπίεσης του φύλου³⁶ που απασχολεί την ανωτέρω συζήτηση.

Ξεκινώντας, ο Mill απορρίπτει τον ισχυρισμό ότι η γυναικεία υποτέλεια στους άνδρες είναι αποτέλεσμα εκούσιας και πρόθυμης συναίνεσης, εκ μέρους των γυναικών (Mill 2013, 41). Αντεπιχειρηματολογεί ότι ένας αριθμός γυναικών γράφει ενάντια στην καταπίεση του γυναικείου φύλου, προβάλλοντας ενίοτε ακόμη και νομικές διεκδικήσεις (Mill 2013, 41–42). Εξάλλου, όπως παρατηρεί, τα άτομα που ζουν υπό καθεστώς υποτέλειας, όπως και οι γυναίκες, δεν διανοούνται καν να διεκδικήσουν εξαρχής την πλήρη ελευθερία τους (Mill 2013, 42)· αλλά ζητούν περιορισμό της καταχρηστικής άσκησης της εξουσίας, εις βάρος τους (Mill 2013, 42–43). Επιπλέον, στην περίπτωση των γυναικών, ο φόβος άσκησης βίας από τους συζύγους τους δρα κατασταλτικά (Mill 2013, 43).

Ο Mill εύστοχα παρατηρεί ότι ο υποτελής δεν μπορεί καν να φανταστεί ότι θα μπορούσε να ζήσει πλήρως ελεύθερος (Mill 2013, 42). Πράγματι, η εξωτερική καταπίεση, συχνά σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, εσωτερικεύεται και οδηγεί σε ένα φαινόμενο που ο Mill θα ενέτασσε στην υποδούλωση της ψυχής (Mill 2006, 11) και σήμερα αποκαλείται εσωτερίκευση της καταπίεσης.³⁷ Η Meyers ορίζει την εσωτερίκευση της καταπίεσης, ως εσωτερίκευση «υποτιμητικού (inferiorizing) υλικού στην δομή του εαυτού – το να βλέπει κάποιος τον εαυτό του, ως αντικειμενοποιημένο, να δίνει αξία και να επιθυμεί ό,τι ωφελεί ένα υπόδουλο άτομο, και να αισθάνεται ικανός και ενδυναμωμένος από τις δεξιότητες που ενδυναμώνουν την υποταγή του» (Meyers 2002, 8).

Η Meyers υποστηρίζει ότι η εσωτερίκευση της καταπίεσης εμποδίζει την ανάπτυξη και την εξάσκηση των δεξιοτήτων της αυτονομίας (Meyers 2002, 21), ανάμεσα στις οποίες και τη φαντασία (Meyers 2002, 20), την οποία νιοθετεί και η Bhandardy, επειδή ακριβώς, όταν αναπτύσσεται από τα καταπιεσμένα

³⁵ Η ουσιοκρατία του φύλου (gender essentialism) συνίσταται στην ιδέα ότι τα φύλα έχουν από τη φύση τους κάποια εγγενή χαρακτηριστικά. Για την ουσιοκρατία του φύλου, βλ. ενδεικτικά: STONE 2004, ΜΙΚΚΟΛΑ 2017, WITT 2011.

³⁶ Έχει υποστηριχθεί ότι στο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών* εντοπίζεται η πρώτη φιλελεύθερη θεωρία περίπτωσης καταπίεσης (Cudd 2006, 16).

³⁷ Όπως έχουμε υποστηρίξει, στο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, ο Mill ίσως αναπτύσσει την πρώτη φιλελεύθερη προσπάθεια κατανόησης του προβλήματος της εσωτερικευμένης καταπίεσης του φύλου (ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 84–85). Για μία κριτική, βλ.: ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 84–89.

άτομα, τους επιτρέπει να σκεφτούν διαφορετικές δυνατότητες και επιλογές που μπορεί να ακολουθήσουν (Bhandary 2020, 109). Συνεπώς, η δεξιότητα της φαντασίας, θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και στη θεωρία του Mill, καθώς με βάση τα ανωτέρω, μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη της ατομικότητας, ιδίως των καταπιεσμένων ατόμων.

Συνεχίζοντας, ο Mill παρατηρεί ότι οι γυναίκες εκπαιδεύονται σε ένα πρότυπο γυναικείου χαρακτήρα που οι αρετές του είναι η αυτοθυσία, η προσήνεια και η δουλικότητα (Mill 2013, 43–45) και όχι η «αυτόνομη βούληση και η άσκηση αυτοελέγχου» (Mill 2013, 44). Σύμφωνα με τον Mill, αυτό που θεωρούμε ως γυναικεία φύση είναι κάτι το επίκτητο και προκύπτει, ως απόκριση των γυναικών στην κοινωνική πίεση που τους ασκείται, ώστε να αναπτύξουν κάποια χαρακτηριστικά τους και να καταστείλουν άλλα (Mill 2013, 53). Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Mill, η γυναικεία αυταπάρνηση συνιστά αποτέλεσμα της γυναικείας ανατροφής και θα μετριαζόταν αρκετά, εάν και τα δύο φύλα, απολάμβαναν ίσα δικαιώματα (Mill 2013, 84–85).

Επιπλέον, στο τρίτο κεφάλαιο του *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, ο Mill υποστηρίζει ότι οι γυναίκες θα πρέπει να γίνονται δεκτές σε όλα τα επαγγέλματα και τις δραστηριότητες γιατί δεν στερούνται τις ικανότητες που διαθέτουν και οι άνδρες (Mill 2013, 95–140). Υπογραμμίζει ξανά τον ρόλο της γυναικείας ανατροφής που αποθαρρύνει τις γυναίκες από τη συμμετοχή σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων όπου έχουν διαπρέψει οι άνδρες (Mill 2013, 100–2). Αντιπαράθετει την περίπτωση γυναικών από βασιλικές οικογένειες που πετυχαίνουν στην πολιτική αφού έχουν ανατραφεί με την ίδια ελευθερία ανάπτυξης και τα ίδια ενδιαφέροντα με τους άνδρες, όπως επίσης και την ιδέα ότι είναι ανώτερες από την πλειονότητα των ανδρών (Mill 2013, 102–6).

Από όσα εξετάστηκαν ανωτέρω, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Mill είχε υπ' όψιν του το ζήτημα της εσωτερικευμένης καταπίεσης του φύλου³⁸ που απασχολεί τις σύγχρονες θεωρίες της προσωπικής αυτονομίας και συνέχεια με το ακόλουθο ερώτημα: μπορεί να θεωρηθούν αυτόνομες οι γυναικείες επιλογές, οι οποίες εκφράζουν υποτέλεια καίτοι γνωρίζουμε ότι οι γυναίκες ανατρέφονται με τους αντίστοιχους κοινωνικούς κανόνες και ρόλους και συχνά δεν τους αμφισβητούν;

Σύμφωνα με την διαδικαστική προσέγγιση, οι ως άνω επιλογές πρέπει να θεωρηθούν αυτόνομες, στον βαθμό που έχει τηρηθεί η διαδικασία που προβλέπει κάθε θεωρία. Σύμφωνα με την ισχυρώς ουσιαστική προσέγγιση που υποστηρίζει ότι η αυτονομία θα πρέπει να ανταποκρίνεται σε κάποια κριτήρια ορθότητας ή αλήθειας (Stoljar 2000, Charles 2010), οι εν λόγω επιλογές θα ήταν ετερόνομες, εφόσον είναι μη αληθές ότι οι γυναίκες θα πρέπει να συμπεριφέρονται ως υποτέλειες γιατί είναι κατώτερες. Στις ηθίως ουσιαστικές θεωρίες, το αυτόνομο ή μη της επιλογής κρίνεται δυνάμει του ουσιαστικού περιεχομένου που εισάγεται έμμεσα, π.χ. μία στάση προς τον εαυτό.

³⁸ Βλ. και: ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 84–89.

Στην περίπτωση του Mill, οι γυναικείες επιλογές που εκφράζουν υποτέλεια, δεν θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές, ως αυτόνομες γιατί η αυτονομία, ως ανάπτυξη της ατομικότητας, προϋποθέτει μία στάση του ατόμου προς τον εαυτό του, ως εξελισσόμενου όντος που έχει το δικαίωμα και την ικανότητα να αναπτύξει την ατομικότητά του ενώ παράλληλα διαθέτει αυτοσεβασμό, αξιοπρέπεια κτλ. Η εν λόγω στάση αντίκειται σε μία αυτοαντίληψη που εμφορείται από την ιδέα της υποτέλειας, συνεπώς επιλογές που εκφράζουν υποτέλεια και κατωτερότητα, δεν θα ήταν αυτόνομες, σύμφωνα με τον Mill.

Αφού ανασυγκροτήσαμε τη θεωρία της προσωπικής αυτονομίας του Mill μέσα από το *Περί Ελευθερίας* και το *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, θα προχωρήσουμε σε μία ανάγνωση του Mill, η οποία εμπνέεται από τον ΑΕΦΦ και τον εντάσσει ευρύτερα στον αυτονομικό εξισωτικό φιλελευθερισμό.

3. Μία ανάγνωση του Mill ως αυτονομικού εξισωτικού-φιλελεύθερου

Σε αυτήν την ενότητα, θα απομακρυνθούμε από την διαδεδομένη ανάγνωση του φιλελευθερισμού του Mill που βασίζεται στο *Περί Ελευθερίας* και στον *Ωφελιμισμό* (*Utilitarianism*, 1863).³⁹ Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε μία ανάγνωση του Mill, ως αυτονομικού εξισωτικού-φιλελεύθερου. Ο λόγος της προτεινόμενης ανάγνωσης έγκειται όχι στην ανεπάρκεια των παλαιότερων αναγνώσεων του Mill αλλά στην ανάδειξη της διαχρονικότητας του έργου του και στο πλαίσιο μίας προσπάθειας να επανερμηνευτεί, με έναν τρόπο που θα μπορούσε να συνομιλήσει απευθείας με μία σημαντική μερίδα σύγχρονων φιλελεύθερων στοχαστών, ήτοι εκείνων που αντιλαμβάνονται την ελευθερία ως προσωπική αυτονομία.

Ξεκινώντας, ο εξισωτικός-φιλελευθερισμός θεωρείται ότι έχει θεμελιωθεί τον John Rawls (Μολύβας 2010, 13, 27), για τον οποίο «[η] ιδέα της ισότητας αποτέλεσε δομικό στοιχείο της θεωρίας του» (Μολύβας 2010, 13), ενώ οι επίγονοί του επεκτείνουν τη θεωρία του σε μερικότερα ζητήματα που θεωρούν ότι ο ίδιος παρέβλεψε ή στα οποία δεν ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά, αναπτύσσοντας, έτσι, προσεγγίσεις αναφορικά με την «ισότητα πόρων», την ισότητα «ευκαιρίας για ευημερία» κ.ο.κ. (Μολύβας 2010, 27). Δίδοντας έναν ορισμό χρήσης, ο αυτονομικός εξισωτικός-φιλελευθερισμός αποτελεί το είδος του φιλελευθερισμού που ερμηνεύει την ελευθερία ως προσωπική αυτονομία και διεκδικεί κάποιου είδους ισότητα, ως προς την άσκησή της για τα άτομα.

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε μία ανάγνωση του Mill, ως αυτονομικού εξισωτικού-φιλελεύθερου, με σημείο αναφοράς τον ΑΕΦΦ, για δύο λόγους. Πρώτος, όπως είδαμε ανωτέρω, ο Mill μοιράζεται με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις της προσωπικής αυτονομίας, το ενδιαφέρον για

³⁹ Ο *Ωφελιμισμός* (*Utilitarianism*) του Mill δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά με τη μορφή τριών άρθρων το 1861 στο περιοδικό *Fraser's Magazine* (MILL 1861α, MILL 1861β, MILL 1861γ) ενώ ως ξεχωριστό βιβλίο δημοσιεύτηκε το 1863 (MILL 1863).

τους κινδύνους που θέτει η κοινωνική καταπίεση στην αυτονομία. Δεύτερος, η ανασυγκροτημένη θεωρία της προσωπικής αυτονομίας του Mill, ως προς το διαδικαστικό της μέρος «συνομιλεί» με τις θεωρίες των Meyers και Bhandary,⁴⁰ οι οποίες σχετίζονται με το ρεύμα του ΑΕΦΦ. Ωστόσο, ο ΑΕΦΦ μπορεί να διευρυνθεί με την εισδοχή σε αυτόν προσεγγίσεων που ενσωματώνουν ηπίως ουσιαστικές θεωρίες της προσωπικής αυτονομίας (βλ. Γλάντζη 2020).

Ειδικότερα, μία ανάγνωση του Mill, ως αυτονομικού εξισωτικού-φιλελεύθερου, προϋποθέτει ότι ο Mill διαθέτει αφενός μία θεωρία της προσωπικής αυτονομίας, αφετέρου μία αντίληψη ισότητας, ως προς την άσκηση της προσωπικής αυτονομίας. Στο προηγούμενο μέρος, ανασυγκροτήσαμε τη μιλλιανή θεωρία της προσωπικής αυτονομίας. Απομένει να εξηγήσουμε τι συνιστά, εν προκειμένω, μία αντίληψη της ισότητας, ως προς την άσκηση της προσωπικής αυτονομίας κι έπειτα να διερευνήσουμε, εάν ο Mill διαθέτει μία τέτοια αντίληψη.

Ειδικότερα, ο ΑΕΦΦ ερμηνεύει την ελευθερία, ως διαδικαστική προσωπική αυτονομία και υποστηρίζει ότι όλες οι γυναίκες θα πρέπει να μπορούν να εξασκούν την αυτονομία τους⁴¹ (Baehr 2021). Σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες έχουν δικαίωμα σε ένα ευρύ φάσμα συνθηκών, οι οποίες καθιστούν τη γυναικεία προσωπική αυτονομία εφικτή (Baehr 2021, βλ. και Baehr 2013, 161–63). Οι εν λόγω συνθήκες αξιώνονται, έτσι ώστε να αποκατασταθεί η ανισότητα στην προσωπική αυτονομία, την οποία οι γυναίκες βιώνουν ακόμη και σήμερα, κυρίως ως απότοκο της κοινωνικής τους καταπίεσης. Η ισότητα, ως προς την άσκηση της προσωπικής αυτονομίας, πρέπει να γίνει αντιληπτή κατ' αυτήν την έννοια, δηλαδή ως μία πολιτική μέριμνα για να αρθούν τα άδικα εμπόδια που οδηγούν στην ανισότητα, ως προς την άσκηση της προσωπικής αυτονομίας των ατόμων, όπως στην περίπτωση που ανήκουν σε καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες.⁴²

Σε ό,τι ακολουθεί, θα επιχειρηματολογήσουμε ότι ο Mill θα μπορούσε να υποστηρίξει μία αντίληψη της ισότητας, ως προς την προσωπική αυτονομία, κατά τα ανωτέρω. Συγκεκριμένα, η Baehr εντοπίζει, εντός του ρεύματος του ΑΕΦΦ, τέσσερις αντιπροσωπευτικές συνθήκες, η εξασφάλιση των οποίων θα συμβάλει στην αντιμετώπιση των ελλειμμάτων αυτονομίας που αντιμετωπί-

⁴⁰ Η Baehr ορθά εντάσσει την προσέγγιση της Bhandary στον εξισωτικό φιλελεύθερο φεμινισμό που αντιλαμβάνεται την ελευθερία ως πολιτική αυτονομία (BAEHR 2021) αλλά κατά την άποψή μας, στον βαθμό που προβλέπει πολιτικές εκπαίδευσης στις δεξιότητες της αυτονομίας, έστω και ως όρο της νομιμότητας της συμβολαϊκής θεωρίας που υπερασπίζεται (BHANDARY 2020, 111–12), ταυτόχρονα προωθεί και την ισότητα στην ανάπτυξη της αυτονομίας των μελών των καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων, συνεπώς έμμεσα προωθεί και τον εξισωτικό στόχο του ΑΕΦΦ.

⁴¹ Όχι με την έννοια ότι θα πρέπει να επιβληθεί στις γυναίκες να ζουν αυτόνομα αλλά με την έννοια ότι δεν θα πρέπει να αποκλείονται από αυτήν.

⁴² Η καταπίεση στον φιλελευθερισμό γίνεται αντιληπτή με βάση το άτομο που ανήκει στην ομάδα που καταπιέζεται και όχι με βάση την καταπιεσμένη ομάδα (βλ. CUDD 2006, 16· HAY 2013, 2–4· ΓΛΑΝΤΖΗ 2020, 32–33).

ζουν οι γυναίκες (Baehr 2021).⁴³ Για την ανάπτυξη του επιχειρήματός μας, θα εξετάσουμε ξεχωριστά κάθε μία από τις ανωτέρω συνθήκες και με αναφορές στο *Περί Ελευθερίας* και το *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι θα γινόντουσαν αντικείμενο υπεράσπισης και από τον Mill.

Η πρώτη συνθήκη συνίσταται στην ελευθερία των γυναικών από τη βία ή την απειλή της (Baehr 2021). Αυτός ο όρος έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί συνδέεται με τη συστηματικότητα της έμφυλης βίας. Σύμφωνα με την Cudd, η βία δεν είναι τυχαία αλλά έχει συστηματικότητα, όταν τα θύματά της είναι μέλη μίας κοινωνικής ομάδας και αποτελεί μέρος ενός μοτίβου βλαβών που η κοινωνική ομάδα υφίσταται δυσανάλογα (Cudd 2006, 88). Αυτό ισχύει στην περίπτωση των γυναικών (Cudd 2006, 88), καθώς, κάποιες μορφές βίας απέναντί τους έχουν συστηματικότητα, π.χ. σεξουαλική παρενόχληση, γυναικοκτονίες, ενδοοικογενειακή βία κτλ.

Ωστόσο, τη συστηματική βία, ως μία δύναμη της καταπίεσης που υφίστανται τα μέλη μίας καταπιεσμένης κοινωνικής ομάδας κατά την Cudd (2006, 88), μπορεί να την υφίστανται και άλλες κοινωνικές ομάδες, εκτός από τις γυναίκες, π.χ. οι μετανάστες. Σε κάθε περίπτωση, η απειλή και ο φόβος της βίας, η ίδια η βία και το τραύμα που έπεται αυτής,⁴⁴ πλήττουν την προσωπική αυτονομία των ατόμων και ως εκ τούτου, η εξάλειψη της συστηματικότητας της έμφυλης βίας ή άλλων μορφών βίας που έχουν συστηματικό χαρακτήρα, είναι αναγκαία προκειμένου να διασφαλιστεί η ουσιαστική ισότητα όλων των πολιτών.

Η εν λόγω συνθήκη, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και από τον Mill. Ειδικότερα, στον βαθμό που η μιλλιανή προσωπική αυτονομία είναι τελειοκρατική, δηλαδή έχει ως στόχο την αυτο-ανάπτυξη, η δυνατότητα της τελευταίας περιορίζεται σημαντικά όταν το άτομο βρίσκεται υπό το κράτος της βίας. Επιπλέον, ο φόβος της βίας, σε περίπτωση που η τελευταία έχει συστηματικό χαρακτήρα, μειώνει την ελευθερία –αιτιακό όρο της αυτονομίας– του ατόμου που είναι υποψήφιο θύμα, καθώς στην τελευταία περίπτωση, το άτομο θα πρέπει να είναι διαρκώς σε επαγρύπνηση για να την αποφύγει, π.χ. οι γυναίκες, ως υποψήφια θύματα βιασμού, οφείλουν να λαμβάνουν μέτρα για ασφαλή επιστροφή στο σπίτι.⁴⁵

Τέλος, το εκφοβιστικό και τραυματικό κλίμα που δημιουργεί η συστηματικότητα της βίας, θα πρέπει οπωσδήποτε να εκλείψει γιατί περιορίζει την ανά-

⁴³ Εδώ θα υιοθετήσουμε την κατηγοριοποίηση που κάνει η Baehr στο λήμμα “Liberal Feminsim” (BAEHR 2021), η οποία είναι πιο συνοπτική αλλά πιο πρόσφατη και με μία μικρή ανάλυση κάθε συνθήκης, εν σχέσει με προγενέστερο άρθρο της, όπου αναφέρεται σε φιλελεύθερες φεμινιστικές προσεγγίσεις που έχουν ως επίκεντρο την αυτονομία και προβλέπουν όρους που διευκολύνουν την εξάσκηση της γυναικείας προσωπικής αυτονομίας (BAEHR 2013, 161–64).

⁴⁴ Για το τραύμα και τη συστηματικότητα του φόβου της έμφυλης βίας, όπως και την επιρροή τους στη ζωή των γυναικών, βλ. NEDELSKY, 209–13.

⁴⁵ Για τον περιορισμό των γυναικών λόγω του φόβου της έμφυλης βίας, βλ. NEDELSKY 2011, 211–12.

πτυξη της ατομικότητας, εφόσον αποκλείει το άτομο από δραστηριότητες ή απομυζεί ψυχικές και διανοητικές δυνάμεις που θα συνέβαλλαν στην εξέλιξή του. Συνεπώς, ο Mill θα θεωρούσε ότι η εξάλειψη της συστηματικής βίας αποτελεί μία από τις αναγκαίες συνθήκες, χωρίς την οποία, κάποια άτομα δεν θα μπορούν να εξασκήσουν εξίσου την αυτονομία τους.

Σύμφωνα με την δεύτερη συνθήκη, οι γυναίκες δεν θα πρέπει λόγω του φύλου τους να στερούνται πρόσβαση σε επιλογές (Baehr 2021). Όπως είδαμε ανωτέρω, ο Mill υποστηρίζει την εν λόγω συνθήκη στο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, όπου επιχειρηματολογεί ότι μία έκφανση της ισότητας των δικαιωμάτων των γυναικών, αποτελεί και η πρόσβασή τους, σε όλα τα επαγγέλματα και τις δραστηριότητες που γίνονται δεκτοί οι άνδρες, καθώς οι γυναίκες δεν στερούνται των αντίστοιχων ικανοτήτων (Mill 2013, 95–140).⁴⁶

Σε κάθε περίπτωση, για τον Mill, η μείωση ή η αποστέρηση των επιλογών των γυναικών ή οποιουδήποτε μέλους μίας κοινωνικής ομάδας, στη βάση στερεοτύπων και αδικαιολόγητων διακρίσεων, θα ήταν ανεπίτρεπτη στον βαθμό που με την εξαίρεση των ανηλίκων και όσων θεωρείται ότι βρίσκονται σε κατάσταση ανωριμότητας, αναγνωρίζει σε όλα τα άτομα που διαθέτουν ωριμότητα ικανοτήτων, την άσκηση της αυτονομίας τους, εφόσον δεν βλάπτουν άλλους (Mill 2006, 15–17). Αυτή η αναγνώριση συνεπάγεται και την πρόσβαση σε επιλογές, καθώς στην αντίθετη περίπτωση, το άτομο δεν θα μπορεί να υλοποιήσει το αυτόνομο πλάνο ζωής που έχει επιλέξει, ως έκφραση της ατομικότητάς του.

Η τρίτη συνθήκη αναφέρεται στην ελευθερία από τα όρια που δημιουργούν «οι πατριαρχικοί πατερναλιστικοί και ηθικιστικοί νόμοι και οι [αντίστοιχες] πολιτικές» (Baehr 2021).⁴⁷ Στο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, ο Mill υπερασπίστηκε την ελευθερία των γυναικών από τέτοιου είδους νόμους όσον αφορά τον γάμο (Mill 2013, 65–94), την περιουσία (Mill 2013, 91–93) και την πρόσβαση σε επαγγέλματα και ενασχολήσεις, για τα οποία θεωρούνταν ικανοί μόνο οι άνδρες (Mill 2013, 95–140). Ως εκ τούτου, ο Mill θα συμφωνούσε και με την εν λόγω συνθήκη που υιοθετεί ο ΑΕΦΦ.

⁴⁶ Ο Mill υποστηρίζει ότι οι γυναίκες θα πρέπει να έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν να παντρευτούν ή να μην παντρευτούν (MILL 2013, 61–64, 93–94). Δεδομένης της υποστήριξής του στην ισότητα των φύλων, ο Mill υιοθετεί μία παράδοξη θέση σχετικά με τον γάμο, υποστηρίζοντας ότι εάν μία γυναίκα επιλέξει να παντρευτεί αντί να εργαστεί, κι εφόσον στον γάμο επικρατεί δικαιοσύνη, πρέπει να γίνει δεκτό ότι επιλέγει να ασχοληθεί με την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του νοικοκυριού, για όσο χρειαστεί (MILL 2013, 93–94). Αν και ο Mill θεωρεί ότι σε αυτήν την περίπτωση, θα πρέπει να απαγορεύεται στη γυναίκα να έχει άλλες ενασχολήσεις, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για εξαιρέσεις, υπό τον όρο ότι θα βρεθεί τρόπος να αναπληρωθούν τυχόν κωλύματα που θα δημιουργηθούν στην άσκηση των καθηκόντων της γυναίκας (MILL 2013, 94). Για σχετική βιβλιογραφία βλ., ενδεικτικά: BALL 2001, SIGOT & BEAURAIN 2009, McCABE 2018.

⁴⁷ Στο πρωτότυπο αποτελεί μέρος φράσης που έχει τεθεί σε *italics*. Η BAEHR (2021) αναφέρει τη σημασία της δεξιότητας της φαντασίας στη θεωρία της MEYERS (2002, 168), αν και όλες οι δεξιότητες είναι εξίσου σημαντικές (MEYERS 2002, 20–21).

Η τελευταία συνθήκη έγκειται στην προστασία των εσωτερικών ψυχολογικών όρων που καθιστούν την προσωπική αυτονομία εφικτή (Baehr 2021), όπως για παράδειγμα, οι δεξιότητες της αυτονομίας στη θεωρία της Meyers (Meyers 2002, 20–21).⁴⁸ Οι εν λόγω ψυχολογικοί όροι, ενδέχεται, να επηρεάζονται αρνητικά και από τις εξωτερικές συνθήκες, όπως π.χ. η απειλή της βίας και τα στερεότυπα (Baehr 2021). Οι εσωτερικοί ψυχολογικοί όροι της μιλλιανής θεωρίας της προσωπικής αυτονομίας συνίστανται στο διαδικαστικό της μέρος και στις στάσεις, ως προς τον εαυτό.

Όπως είδαμε ανωτέρω, στο *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, ο Mill υποστήριξε ότι η νομική ισότητα αλλά και η ανατροφή των γυναικών κατά τα πρότυπα των ανδρών, θα οδηγήσει στην ανάπτυξη των ικανοτήτων τους για αυτονομία και στην αλλαγή της αυτο-εικόνας τους: από υποτελείς στους άνδρες, θα θεωρούν τους εαυτούς τους, ισότιμους με εκείνους. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση των γυναικών από βασιλικές οικογένειες, οι οποίες, σύμφωνα με τον Mill, λόγω ανατροφής, ήταν σε θέση να αναλάβουν με επιτυχία ηγετικούς ρόλους (Mill 2013, 105–6).

Από την άλλη πλευρά, στο *Περί Ελευθερίας*, ο Mill, σε πολλά χωρία, φαίνεται να θεωρεί το άτομο υπεύθυνο για την ανάπτυξη και τη χρήση των δεξιοτήτων της αυτονομίας. Ένα χαρακτηριστικό χωρίο είναι το κάτωθι: «Αλλά είναι προνόμιο και διακριτικό γνώρισμα ενός ανθρώπινου όντος, που έχει φθάσει σε διανοητική ωριμότητα, να χρησιμοποιεί και να ερμηνεύει την εμπειρία με τον δικό του τρόπο» (Mill 1983, 104).

Ωστόσο και πάλι θα μπορούσε να θεωρηθεί, ότι οι όροι της ελευθερίας και της ποικιλίας καταστάσεων (Mill 2006, 66, 82) συμβάλλουν στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων της αυτονομίας, στον βαθμό που δίνουν έναυσμα, ώστε το άτομο, ανεμπόδιστο, να επεξεργαστεί διαφορετικά ερεθίσματα με τη χρήση τους. Αντίθετα, όταν λείπει η ποικιλία των καταστάσεων και το άτομο εκτίθεται σε λίγες και κακής ποιότητας επιλογές, μπορεί να αναπτύξει προσαρμοστικές προτιμήσεις.⁴⁹ Αντίστοιχα, όταν ζει σε ένα περιβάλλον που η επιρροή κάποιων καταπιεστικών κανόνων είναι κατακλυσμιαία και συνδέεται με σοβαρές κοινωνικές ποινές, τότε το άτομο μπορεί να τους εσωτερικεύσει, με άλλα λόγια να εσωτερικεύσει την καταπίεσή του, και να μην αναπτύσσει ή ασκεί τις δεξιότητες της αυτονομίας (βλ. και Meyers 1989, 156–71, 248–50· Meyers 2002, 21).

Από όσα προηγήθηκαν σε αυτήν την ενότητα, προκύπτει ότι ο αυτονομικός φιλελευθερισμός στο *Περί Ελευθερίας* σε συνδυασμό με το *Για την Υποτέλεια των Γυναικών* του Mill, θα μπορούσε να αναγνωστεί ως ένας αυτονομικός εξισωτικός φιλελευθερισμός, επειδή από τη συνδυαστική μελέτη των δύο έργων

⁴⁸ Η Baehr αναφέρει τη σημασία της δεξιότητας της φαντασίας στη θεωρία της Meyers (MEYERS 2002, 168), αν και όλες οι δεξιότητες είναι εξίσου σημαντικές (MEYERS 2002, 20–21).

⁴⁹ Βλ. σχετικά: ELSTER 1982. Σε αυτό το άρθρο, ο Jon Elster εισάγει τον όρο «adaptive preferences» (ELSTER 1982, 219) και συζητά τα προβλήματα που εγείρονται για τη θεωρία του ωφελισμού.

συνάγεται ότι ο Mill θα υποστήριζε την εξασφάλιση των αντιπροσωπευτικών συνθηκών που εξετάσαμε ανωτέρω και καθιστούν την αυτονομία εφικτή για τις γυναίκες, και ενδεχομένως, και για άλλα άτομα-μέλη καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων.

Συμπερασματικές σκέψεις

Στο παρόν άρθρο επιχειρήσαμε να δείξουμε ότι ο Mill δεν θα πρέπει απλώς να θεωρείται ως ο θεμελιωτής της έννοιας της προσωπικής αυτονομίας, καθώς η ερμηνευτική και ανασυγκροτησιακή εργασία που προηγήθηκε, αποδεικνύει ότι τουλάχιστον τα έργα του *Περί Ελευθερίας* και *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, εμπεριέχουν κανονιστικό υλικό που τον καθιστούν σύγχρονο συνομιλητή, τόσο στη συζήτηση για την προσωπική αυτονομία, όσο και τον αυτονομικό εξισωτικό φιλελευθερισμό.

Ωστόσο, μία διαφορά του Mill από τους σύγχρονους συνομιλητές σε αυτά τα πεδία –κι αυτή προς όφελός του–, έγκειται στο ότι η αντίληψή του για την αυτονομία δεν είναι κοντόφθαλμη. Αναφέρεται εξίσου, τόσο στα άτομα που είναι εκτεθειμένα μόνο στο είδος της κοινωνικής καταπίεσης που επιτάσσει την ομοιομορφία, όσο και στα άτομα που ανήκουν σε καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες, όπως οι γυναίκες, και είναι ευάλωτα στο είδος της κοινωνικής καταπίεσης που εκτός από την ομοιομορφία, επιβάλλει και την κατωτερότητα. Συνεπώς, ο Mill ανοίγει τον δρόμο για μια πιο συμπεριληπτική και λεπτοφυή αυτονομική εξισωτική-φιλελεύθερη προσέγγιση που καταργεί την διάκριση φεμινιστικού και μη και επιχειρεί να ανταποκριθεί στις διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες καταπίεσης που αντιμετωπίζουν τα άτομα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ASHLEY, V. 2012. *Green Paper Technical Report: Philosophical Models of Autonomy*. Essex Autonomy Project, <<https://autonomy.essex.ac.uk/wp-content/uploads/2016/11/Essex-Autonomy-Project-Philosophical-Models-of-Autonomy-October-2012.pdf>> (30/5/2024).
- BAEHR, A.R. 2013. Liberal Feminism: Comprehensive and Political. Στο R. ABBEY (επιμ.), *Feminist Interpretations of John Rawls*. Πάρκο Πανεπιστημίου, Πενσυλβάνια: Penn State University Press, 150–66.
- _____, 2021. Liberal Feminism. Στο E.N. ZALTA (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2021 Edition, <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/feminism-liberal/>> (20/8/2024).
- BALL, J. 2001. J. S. Mill on Wages and Women: A Feminist Critique. *Review of Social Economy* 59(4): 509–27.
- BHANDARY, A. 2020. *Freedom to Care: Liberalism, Dependency Care, and Culture*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge.
- BURROW, J.W. 1969 (ψηφιακή έκδοση, 2009). Editor's Introduction. Στο W. von HUMBOLDT, 1969/2009, vii–xliii.

- BUSS, S. & WESTLUND, A. 2018. Personal Autonomy. Στο Ε.Ν. ΖΑΛΤΑ (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2018 Edition, <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/personal-autonomy/>> (20/8/2024).
- CHARLES, S. 2010. How Should Feminist Autonomy Theorists Respond to the Problem of Internalized Oppression? *Social Theory and Practice* 36(3): 409–28.
- CHRISTMAN, J. 2009. *The Politics of Persons: Individual Autonomy and Socio-historical Selves*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- ΓΛΑΝΤΖΗ, Ε.Α. 2020. Φύλο και Εσωτερίκευση της Καταπίεσης: Προσωπική Αυτονομία, Έμφυλη Βία και Δικαιοσύνη. Διδακτορική Διατριβή. Νομική Σχολή, ΕΚΠΑ 10.12681/eadd/48130.
- CUDD, A.E. 2006. *Analyzing Oppression*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- DRYDEN, J. Χ.Χ. [2007;]. Autonomy. *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ISSN 2161-0002, <<https://iep.utm.edu/>> (31/5/2024).
- DWORKIN, G. 1988. *The Theory and Practice of Autonomy*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- ELSTER, J. 1982. Sour Grapes – Utilitarianism and the Genesis of Wants. Στο Α. SEN & Β. WILLIAMS (επιμ.), *Utilitarianism and Beyond*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press & Παρίσι: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 219–38.
- ΕΡΗΝΑΚΗΣ, Ν. 2020. *Αυθεντικότητα και Αυτονομία: Από την Δημιουργικότητα στην Ελευθερία*. Αθήνα: Κείμενα.
- FRANKFURT, H.G. 1971. Freedom of the Will and the Concept of a Person. *The Journal of Philosophy* 68(1): 5–20.
- _____, 1988. Identification and Wholeheartedness. Στο H.G. FRANKFURT, *The Importance of What We Care About: Philosophical Essays*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 159–76 (=αναδημοσίευση από F.D. SCHOEMAN (επιμ.) 1987, *Responsibility, Character, and the Emotions: New Essays in Moral Psychology*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 27–45).
- FRIEDMAN, M. 1997. Autonomy and Social Relationships: Rethinking the Feminist Critique. Στο D.T. MEYERS (επιμ.), *Feminists Rethink the Self*. Μπόλντερ, Κολοράντο: Westview Press, 40–61.
- _____, 2003. *Autonomy, Gender, Politics*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- GOVIER, T. 1993. Self-Trust, Autonomy, and Self-Esteem. *Hypatia* 8(1): 99–120.
- HAY, C. 2013. *Kantianism, Liberalism, and Feminism: Resisting Oppression*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- HUMBOLDT, W., VON 1792α. Ueber die Sorgfalt des Staats für die Sicherheit gegen auswärtige Feinde. *Berlinische Monatsschrift* 20(2): 346–54.
- _____, 1792β. Ueber die Sittenverbesserung durch Anstalten des Staats. *Berlinische Monatsschrift* 20(2): 419–44.
- _____, 1792γ. Ueber öffentliche Staatserziehung. *Berlinische Monatsschrift* 20(2): 597–606.
- _____, 1792δ. Wie weit darf sich die Sorgfalt des Staats um das Wohl seiner Bürger erstrecken? *Neue Thalia* 2(5): 131–69.
- _____, 1851. *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*. Μπρέσλαου: Eduard Trewendt.
- _____, 1854. *The Sphere and Duties of Government*, μτφρ. J. Coulthard, Jr. Λονδίνο: John Chapman.

- _____, 1969 (ψηφιακή έκδοση, 2009). *The Limits of State Action*, επιμ. & μτφρ. J.W. BURROW. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- MACKENZIE, C. & STOLJAR, N. (επιμ.) 2000α. *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- _____, 2000β. Introduction: Autonomy Refigured. Στο MACKENZIE & STOLJAR (επιμ.) 2000α, 3–31.
- MCCABE, H. 2018. Good Housekeeping?: Re-assessing John Stuart Mill's Position on the Gendered Division of Labour. *History of Political Thought* 38(1): 135–55.
- MEYERS, D.T. 1989. *Self, Society, and Personal Choice*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- _____, 2002. *Gender in the Mirror: Cultural Imagery and Women's Agency*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- _____, 2014. The Feminist Debate over Values in Autonomy Theory. Στο A. VELTMAN & M. PIPER (επιμ.) 2014, 114–40.
- MIKKOLA, M. 2017. Gender Essentialism and Anti-essentialism. Στο A. GARRY, S.J. KHADER, & A. STONE (επιμ.), *The Routledge Companion to Feminist Philosophy*. Νέα Υόρκη: Routledge, 168–79.
- ΜΙΑ, Τ.Σ. 1983. *Περί Ελευθερίας*, μτφρ. Ν. Μπαλής. Αθήνα: Επίκουρος.
- _____, 2018. *Αυτοβιογραφία*, μτφρ. Σ. Ανδρέου, εισαγ. Μ. Αγγελίδης. Αθήνα: Στοχαστής.
- ΜΙΑΛ, Τ.Σ. 2018. *Περί Ελευθερίας*, μτφρ. Γ. Βογιατζής. Αθήνα: Ηριδανός.
- MILL, J.S. 1859. *On Liberty*. Λονδίνο: John W. Parker and Son.
- _____, 1861α. Utilitarianism—Chapter I: General Remarks, Chapter II: What Utilitarianism is. *Fraser's Magazine* 64: 391–406.
- _____, 1861β. Utilitarianism—Chapter III: Of the Ultimate Sanction of the Principle of Utility, Chapter IV: Of What Sort of Proof the Principle of Utility is Susceptible. *Fraser's Magazine* 64: 525–534.
- _____, 1861γ. Utilitarianism—Chapter V: Of the Connection Between Justice and Utility. *Fraser's Magazine* 64: 659–673.
- _____, 1863. *Utilitarianism*. Λονδίνο: Parker, Son, and Bourn.
- _____, 1869. *The Subjection of Women*. Λονδίνο: Longmans, Green, Reader, and Dyer.
- _____, *1881. *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*. Νέα Υόρκη: Harper & Brothers.
- _____, 2002. *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φ. Παιονίδης. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2006. *On Liberty and The Subjection of Women*, επιμ. Α. Ryan. Μεγάλη Βρετανία: Penguin Books.
- _____, 2013. *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, μτφρ. Φ. Τερζάκης. Αθήνα: Νόηση.
- ΜΟΛΥΒΑΣ, Γ. 2010. *Ηδονές, Προτιμήσεις και Ανάγκες: Διακυβεύματα Δικαιοσύνης και Ισότητας*. Αθήνα: Πόλις.
- MUELLER-VOLLMER, K. & MESSLING, M. 2023. Wilhelm von Humboldt. Στο E.N. ZALTA & U. NODELMAN (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2023 Edition, <<https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/wilhelm-humboldt/>> (13/9/2024).
- NEDELSKY, J. 2011. *Law's Relations: A Relational Theory of Self, Autonomy, and Law*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

- OSHANA, M.A.L. (επιμ.) 2015. *Personal Autonomy and Social Oppression: Philosophical Perspectives*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge.
- _____, 2016. *Personal Autonomy in Society*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge (= ανατύπωση του *Personal Autonomy in Society*. Όλντερσοτ, Χάμσαϊρ & Μπέρλιγκτον, Βερμόντ: Ashgate, 2006).
- ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ, Φ. 1994. Ψευδολογία και Ηθική. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- _____, 2002. Εισαγωγικό Δοκίμιο. Στο J.S. MILL, *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φ. Παιονίδης. Αθήνα: Πόλις, 19–68.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ. 2005. Ασφάλεια και Αυτονομία. Η Σημασία της Ηθικοπολιτικής Φιλοσοφίας του Wilhem von Humboldt και του John Stuart Mill για το Ποινικό Δίκαιο, μτφρ. Β. Χρήστου. *Υπόμνημα στην Φιλοσοφία* 3: 217–52.
- PEONIDIS, F. 2005. *Autonomy and Sympathy: A Post-Kantian Moral Image*. Λάγχαμ, Μέριλαντ: University Press of America.
- SIGOT, N. & BEAURAIN, C. 2009. John Stuart Mill and the Employment of Married Women: Reconciling Utility and Justice. *Journal of the History of Economic Thought* 31(3): 281–304.
- STOLJAR, N. 2000. Autonomy and the Feminist Intuition. Στο C. MACKENZIE & N. STOLJAR (επιμ.) 2000α, 94–111.
- _____, 2024. Feminist Perspectives on Autonomy. Στο E.N. ZALTA & U. NODELMAN (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2024 Edition, <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/feminism-autonomy/>> (11/9/2024).
- STONE, A. 2004. Essentialism and Anti-essentialism in Feminist Philosophy. *Journal of Moral Philosophy* 1(2): 135–53.
- TAYLOR, J.S. 2005. Introduction. Στο J.S. TAYLOR (επιμ.), *Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1–29.
- VELTMAN, A. & PIPER, M. (επιμ.) 2014. *Autonomy, Oppression, and Gender*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- WITT, C. 2011. What Is Gender Essentialism? Στο C. WITT (επιμ.), *Feminist Metaphysics: Explorations in the Ontology of Sex, Gender and the Self*. Ντόρντρεχτ, Χαϊδελβέργη, Λονδίνο, & Νέα Υόρκη: Springer, 11–25.

Ευαγγελία Αικατερίνη Γλαντζή
Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Νομική Σχολή / School of Law
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών /
National and Kapodistrian University of Athens
eglantzi@gmail.com

Εντεταλμένη διδάσκουσα
Τμήμα Φιλοσοφίας
Φιλοσοφική Σχολή
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
eglantzi@uoi.gr

